

Доцент, кандидат філологічних наук
Харківський національний
економічний університет ім. С.Кузнеця
Кафедра управління соціальними комунікаціями

Ключові слова: *концепція, лінгвістика, мова, мовлення, знак*

Keywords: *conception, linguistics, language, speech, sign*

СЕМІОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ І ФУНКЦІОНАЛІЗМ МОВИ В КОНЦЕПЦІЇ ФЕРДИНАНДА ДЕ СОССЮРА

Аналізуючи соссюрівське розуміння мови як психосоціальної системи і продукту суспільної інтеракції, ми порушили ще одне важливе питання, а саме – проблему телеології мови. Для Ф. де Соссюра мова – це не тільки і не стільки продукт суспільної інтеракції, скільки засіб спілкування і вираження інтенції. Цей момент присутній у «Курсі загальної лінгвістики», але він виявився майже цілком прикритий проблемою каузальності мови. Це не випадково, адже для А. Сеше саме мовлення як сфера мовних змін і джерело інновацій було набагато важливішим об'єктом дослідження, ніж власне мова як комунікативне й експресивне знаряддя. Поглянемо на фрагмент його тексту: «Істотна відмінність між вченням Соссюра і нашою теорією полягає у тому, що в „Курсі загальної лінгвістики" з вказаних протиставлень не виводиться жодної строгої засади класифікації, але скоріше привертається увага до відношень взаємозалежності, які встановлюються між різними сторонами мовного явища. Так, за Соссюром, мова існує для мовлення, але вона теж породжується з мовлення; вона з нього виходить і вона ж робить його можливим, і нічого не змушує нас ставити мову раніше мовлення чи, навпаки, мовлення раніше мови. Це щось ціле, що може бути розділене тільки в абстрактному аналізі. Для нас, навпаки, у самій цій абстракції виявляється засада підпорядкування і класифікації, і ми ставимо мовлення у

його передграматичній формі раніше мови» [3, с. 183]. Дивно, що сам Сеше, будучи упорядником, а, за великим рахунком, також і співавтором «Курсу», не вловив номотетизму соссюрівської концепції. Питання, що раніше: мова чи мовлення з номотетичної точки зору абсолютно неістотна. Факт, що мовою ми називаємо систему вербалізації інтенції у мовленні, а мовленням – процедуру висловлювання інтенції і впливу на співрозмовника на засадах мови, є властиво вирішенням концептуальної проблеми як такої. Питання ж, що було першим (чи то філогенетично, чи онтогенетично), це часткове питання, що стосується історичного розвитку чи становлення системи у онтогенезі. Соссюр цими питаннями не займався, отже ніякого протиставлення соссюрівській концепції тут немає. Просто Сеше запропонував поширити класичну історичну проблематику (яка завжди трактувалася як філогенетична) новою проблемою – онтогенезом мовної діяльності. Тим більше, що основи такої постановки питання закладені самим Соссюром, який вважав, що зміни, як і породження мови, відбуваються у соціальній інтеракції (у дискурсивному мовленні – *langage discursif*). Сеше, як видно, не лише сильно завузив проблематику (з дослідження засад до дослідження проблеми виникнення), але й суттєво відійшов від соссюрівських принципів функціональності мови і єдності мовної діяльності. Адже ставлячи мовлення перед мовою у процесі становлення останньої, Сеше фактично відкинув одне з ключових положень теорії Соссюра про мову як засіб вираження і інструмент творення мовлення, не кажучи вже про те, що формула «мовлення передує мові» веде до онтологічного унезалежнення одного від другого. Це висловлювання надзвичай показове, оскільки виявляє ключову відмінність між дихотомічно-класифікаційним, субстанціалістським баченням мовної діяльності у Сеше й функціонально-типологічним, реляціоністським її розумінням у Соссюра. Дивує однак те, що читаючи «Курс», переважна більшість мовознавців прочитала це саме субстанціалістськи, роблячи висновок, що для Соссюра найважливішим було

не функціональне взаємовідношення мови й мовлення, а саме жорстка дихотомія і ієрархія двох окремих сутностей. Можна припустити, що у цьому була безпосередня провина укладачів «Курсу», котрі спочатку виклали соссюрівські погляди по-субстанціалістськи (представляючи мову й мовлення як дві онтологічно самостійні сутності, а мову як іманентну систему, що існує «сама у собі і для себе»), а потім остаточно дистанціювались від тих моментів у «Курсі», які походили від самого Соссюра.

Втім у спорі: чи мова потрібна мовленню (як його знаряддя і модель), чи мовлення потрібне мові (як її джерело), немає однієї вірної відповіді, оскільки ці питання не диз'юнктивні, а цілком різнопланові. Перше питання – це питання телеологічне (про ціль існування мови), друге – каузальне (про її походження). Відповідь на обидва має бути ствердною. Парадоксально, але обидва ці питання, будучи принципово різноплановими, стосуються одного й того ж – соціальності мови. Як продукт мовленнєвої інтеракції мова має соціальний характер. Такий самий характер має мова й як інструмент мовленнєвої інтеракції. При цьому жоден з цих аспектів не стосується онтологічної суті мови як інформаційно-семіотичної системи.

На інструментальне, тобто телеологічно значуще розуміння мови у концепції Соссюра вказує кілька моментів. У знайденій у 1996 р. і виданій у 2002 р. монографії Соссюр ототожнив усі мовні одиниці (і формальні, і семантичні) з їхнім функціональним призначенням і використанням: *Nous n'établissons aucune différence sérieuse entre les termes valeur, sens, signification, fonction ou emploi d'une forme, ni même avec l'idée comme contenu d'une forme; ces termes sont synonymes*¹ [6, с. 28]. У зв'язку з цим наявність у знаків значень і вартостей, котрі конституують його одночасно з

¹ 'Ми не встановлюємо ніякої серйозної різниці між термінами *значимість, сенс, значення, функція або використання форми*, ні навіть з такою ідеєю, як *зміст форми*; ці терміни є синонімами'.

його формою, у іншому місці фактично ототожнюється з функцією (цю засаду він називає *l'Identique caracité* – ‘самототожність через призначення’):

В организме функция может отмереть, а орган будет продолжать жить. Даже у трупа сохраняются органы, являющиеся предметом изучения в анатомии. В слове нет ничего анатомического, то есть нет никакого различия в составных частях, основанного на функциональных соотношениях, и от части, которая выполняла определенную функцию, ничего не остается, кроме последовательности фонаций, полностью сходных между собой [4, с. 155-156].

Зауважимо, що метафору опозиції анатомії і фізіології організму Соссюр у своїх нотатках використовує кілька разів саме для того, щоб підкреслити функціональний, а не структурно самодостатній характер мови. Фраза, що у мові немає нічого анатомічного, краще за все служить запереченням її трактуванню як замкненої у собі аутотелічної структури. Цьому присвячено ряд нотаток з загальним номером 3319 [6, с. 114], у яких вчений доходить висновку, що якщо мовні одиниці позбавити функції, «залишиться один сирий матеріал», одне «мертве тіло». Більше того, у першому з цих фрагментів можна зустріти дуже цікаву фразу (особливо у контексті загальноприйнятого розуміння концепції Соссюра як структуральної чи преструктуральної): *Un mot n'a aucune structure. Dès qu'on fait abstraction du sens des différentes parties* (тобто, якщо абстрагуватися від сенсу, функції слова, відразу ж виявиться, що у нього немає ніякої структури). Постійне звернення уваги на те, що «анатомія» мови (тобто її чиста, формальна структура) повністю підпорядкована «фізіології» мови свідчить про те, що, якщо вже Соссюра вважати засновником якогось напрямку у лінгвістиці, то напевно не структуралізму, а саме функціоналізму.

І таке розуміння при уважному аналізі можна зауважити навіть у «Курсі». Перш за все слід згадати, що мова там визначена як граматична система і як система знаків. Зазвичай на перше майже не звертають уваги, натомість друге інтерпретують як лексичну систему, тобто як номенклатуру. Особливо гостро атакували концепцію Соссюра з цього приводу

генеративісти: «Породжуюча граматики відрізняється і від соссюрівського langue, яку Соссюр розумів як набір знаків з їх граматичними властивостями, тобто як набір словоподібних елементів, сталих сполучень і обмеженого числа речень. (...) Н. Хомський звинувачує сучасну лінгвістику в тому, що вона, знаходячись певною мірою під впливом де Соссюра, займається системами елементів, але не системою правил і не приділяє належної уваги творчому аспекту мови» [2, с. 158-159]. Зауваження слухне щодо копенгагенського чи дескриптивного структуралізму, але проблемне, якщо його адресувати до концепції Соссюра. Одне, з чим можна згодитись, у Соссюра проблема модельної функції мови чітко не вербалізована. Але якщо ми звернемося до тексту «Курса» та підтверджуючих його текстів, написаних рукою самого вченого, то знайдемо там однозначні ствердження, що, по-перше, мову ні в якому разі не можна розуміти як номенклатуру (а саме як знаряддя побудови мовлення), а по-друге, що система знаків – це система засобів вираження мислення, а не набір семіотизованих понять, врешті, по-третє, що мова, як і мовлення, – це лише функціональні аспекти мовної діяльності (і це саме про неноменклатурність мовної діяльності загалом, а не лише мови, говорив Соссюр). Поняття, згідно з власне соссюрівським розумінням знаку, не входить у склад знаку, а значить і система понять не входить у склад мови. Якщо так, то номенклатурна інтерпретація мови є цілком хибною і не має нічого спільного з теорією Соссюра.

Уже в «Курсі» читаємо:

Передусім існують поверхові уявлення широкої публіки, яка вбачає в мові лише номенклатуру (...), а це унеможлиблює будь-яке дослідження справжньої природи мови [5, с. 29],

Дехто схильний вважати мову по суті номенклатурою, тобто розглядати її як перелік слів, кожне з яких відповідає окремій речі [5, с. 86].

Проблема однак у тому, що упорядники «Курсу» не зуміли представити це положення соссюрівської концепції належним чином, зводячи проблему лише до одного аспекту – відсутності симетрії між

понятійною сіткою і системою знаків, а також апріорно усталеної відповідності понять і знаків (названої *арбітральністю* чи *довільністю* структури знаку). Отже, можна узасаднити функціональне призначення мови бути засобом вербалізації інтенцій, але з таким чином обмеженого трактування антиноменклатурності мови прямо не виникає її призначення бути засобом мовленнєвого спілкування. Звичайно, якщо бути логічно послідовним, то можна задати питання – навіщо людині шукати знакового вираження своїм інтенціям, і прийти в результаті до висновку, що це необхідно для того, щоб узгодити власну інформаційну досвідну систему з аналогічними системами інших членів цього ж соціуму. Але така логіка інтерпретування ідеї «мова – не номенклатура» експліцитно не міститься у «Курсі». Більше того, упорядники «Курсу», згідно зі своєю генеральною настановою, сильно завузили проблему, приписуючи антиноменклатурний характер лише мові (*langue*), тоді як Соссюр цю властивість приписував усій мовній діяльності:

*Mais il y a là, implicitement, quelque tendance que nous ne pouvons méconnaître ni laisser passer sur ce que serait en définitive le langage: savoir, une nomenclature d'objets*² [6, с. 230].

У рукописній спадщині знаходимо прямі вказівки на те, що поза власне знаками та їхніми взаємними стосунками у мовній системі Соссюр вирізняв також правила, засади й принципи творення мовних і мовленнєвих одиниць, узагальнюючи їх ідеєю мови як механізму – *mécanisme de la langue // la langue comme le mécanisme* (часом на окреслення елементів такого механізму Соссюр навіть вживає термін *модель*):

Отсюда следует, что все изменения, все новообразования (...) всегда зависят от основополагающего принципа, который действует в данной сфере и коренится в глубине человеческой души, а не где-либо еще [4, с. 94],
общую модель их расположения и функционирования [4, с. 79].

² Рос. переклад: «Но здесь мы имеем дело с некоторой имплицитной тенденцией, которую нельзя недооценивать и которой нельзя позволить повлиять на окончательное определение языка, а именно с тенденцией считать язык номенклатурой предметов» [4, с. 121]. Як бачимо, російський перекладач також допускається тієї ж помилки й переносить функціональність як властивість усієї мовної діяльності на мову, хоча в оригіналі виразно вказується, що йдеться про *langage*, а не *langue*.

Суспільний конвенціоналізм мови є однією з найважливіших тез для концепції Соссюра. Він полягає у тому, що мова як інформаційна система виникає лише у результаті суспільної конвенції (про це мова йшла вище). Але це ще не все. Конвенціональним стає те, що «працює», що допомагає досягти своєї суспільно значущої мети, а також те, що забезпечує дієву комунікацію. Отже семіологізм і конвенціоналізм мови слід розуміти не лише як каузальну тезу, але перш за все як тезу функціональну й телеологічну. Власне те, що мова – не номенклатура назв для понять, а засіб вираження і суспільної інтеракції, створює специфіку мови як семіологічного коду комунікативного типу. Читаємо у рукописах Соссюра:

il faudrait poser dès la première page ce dilemme: Veut-on considérer la langue comme le mécanisme servant à l'expression d'une pensée? Dans ce premier cas, qui est aussi important que l'autre, sinon infiniment plus, nous n'avons que faire d'une considération historique des formes, et tout le travail de l'école linguistique depuis un siècle, uniquement dirigé vers la succession historique de certaines identités servant d'un moment à l'autre à mille fins, est en principe sans importance [6, с. 46]³,

*с совершенно новой стороной знака, а именно: она показала, что мы по-настоящему поймем сущность знака только тогда, когда убедимся, что его не только можно передавать, но что он по самой своей природе предназначен для передачи [4, с. 103],
Язык по преимуществу является средством, орудием, которое предназначено для постоянного и немедленного достижения соответствующей цели и результата – взаимопонимания [4, с. 66].*

Як бачимо, Соссюр вбачав у мові одночасно засіб вираження думки (експресії) і засіб семіотичного впливу на інших людей (комунікації). Отже проблема семіологічності мови може і повинна розглядатися саме як телеологічна, а не каузальна проблема. Знаки не виникають самі по собі. Їх породжує потреба або у розпізнаванні певних явищ і ситуацій (некомунікативні знаки), або ж у сигналізації своїх інтенцій іншим членам семіотичного колективу (комунікативні знаки). Іноді науковці не розуміють цієї різниці. Їм здається, що мовні (комунікативні за своєю функцією) знаки

³ ‘(...) вже на самому початку треба сформулювати проблему: Чи ми хочемо розглядати мову як механізм вираження думки? У такому випадку, так само важливого, якщо не набагато більш важливого, ніж інші, нам не залишається нічого іншого, як тільки перейти від історичних роздумів до розгляду форм, і тоді вся робота лінгвістичної школи протягом останнього століття, що була спрямована лише на вивчення історичного спадкування певних ідентичностей, які щоразово служать тисячам різних цілей, в принципі втрачає свій сенс’.

постають не «тому що» є така потреба, а «для того щоб» постати. Звідси принципове незрозуміння ідеї Соссюра не лише про довільність зв'язку між знаком і поняттям, але (і перш за все) між знаком і його матеріальним субстратом (звуком, жестом чи слідом на фізичній поверхні). Так, О. Рєвзіна пише: «Пафос Соссюра у стосунку загальної семіотики полягав у тому, що мова не відрізняється від інших знакових систем, що знаки дорожнього руху і мовні знаки – це одне і те ж, що мовне значення може легко трансформуватися в іншу матеріальну субстанцію („мова – це домовленість, і цілком байдуже, яка саме природа її умовно обраного знака”). Цей пафос є фальшивим, природа мови укорінена в людському тілі, в його органах мовлення, в його розумі» [1, с. 12]. Це явне перекидання думки з «Курсу» і поглядів самого Соссюра. По-перше, ця фраза не є дослівною цитатою з Соссюра, а посиланням на Уїтні, з яким Соссюр погоджується (це підтверджують також рукописні матеріали до статті про Уїтні). Для того, щоб знак був знаком, важлива є процедура заміщення певної понятійної інформації певним психофізіологічним уявленням (акустичним, оптичним, дотиковим чи кінестетичним). Знаряддям такого заміщення є саме знак як вартісна і значуща форма. Значенням знаку є, з одного боку, його семіотичний стосунок до певного поняття, а з другого, – сукупність його стосунків з другими знаками:

*1 Un signe n'existe qu'en vertu de sa signification ; 2 une signification n'existe qu'en vertu de son signe; 3 signes et significations n'existent qu'en vertu de la différence des signes*⁴ [6, с. 37].

Отже знак не є субстанцією, а лише інформаційним відношенням. При цьому Соссюр не наполягав на тому, що знаки людських мов апріорно були приречені на акустико-артикуляційну форму. Він розважав також можливість їхньої жестової форми. Крім того, проблема суті мови як семіологічної системи повинна відрізнитися від проблеми мови як одного з типів таких

⁴ '1. Знак існує тільки на підставі свого значення; 2. значення існує тільки на підставі свого знака; 3. знаки і значення існують тільки на підставі різниці знаків'.

систем. Фраза Уїтні, до якої висловлював свій стосунок вчений, торкалася саме першої проблеми. Контраргумент Рєвзіної, що «природа мови укорінена в людському тілі, в його органах мовлення, в його розумі» не заперечує, а лише підтверджує тезу Соссюра про психоінформаційну сутність мови. Не заперечує вона й постулату про другорядність сигнального носія, адже формою знаку є не сам цей носій, а його психічний образ.

По-друге, уважне прочитання нотаток вченого вказує на те, що він не ставить знаку рівності між штучними конвенціональними системами і мовою. Більше того, видалення письма з роздумів про сутність мови й мовлення, а також незгода на розуміння літературної мови як типового лінгвістичного коду найкраще доводять, що Соссюрові не було все одно, що є засобом сигналізації для *langue*. Соссюр просто намагався довести функціональну, інформаційну сутність мовних явищ і не акцептував тези про детермінацію мови самою фізіологією артикуляційного апарату.

По-третє, Рєвзіна тут плутає дві зовсім різні проблеми – суті системи знаків і типу знакової системи. У першому аспекті усі системи знаків тотожні за суттю (у т.ч. система дорожніх знаків це теж система знаків), у другому ж аспекті мова йде про різні типи таких систем. Є системи, що виникають синергічно, шляхом культурно-історичної конвенції, а є такі, що створюються як кібернетичні проекти. Мова належить до перших (хоча не виключається можливість створення штучного проекту на зразок натуральної мови, який може згодом перетворитись на мову – нагадаємо, що Соссюр був добре обізнаний з інтерлінгвістичною проблематикою, якою займався його брат-есперантолог Рене). Але нагадаємо, що жоден інтерлінгвіст не наважиться назвати лінгвістичний проект мовою аж поки не відбудеться його соціалізація і психологізація, тобто поки він не перетвориться у функціональну систему вираження інтенцій і комунікації у певному соціумі, яка має стати не лише свідомим кодом, але цілком неусвідомлюваною психічною функцією.

Розглядаючи інструментально-семіотичний телеологічний характер мови, варто особливо наголосити на тому, що, згідно з розумінням Соссюра, поняття, що у системі становлять внутрішній когнітивний досвід людської особистості, не є складовою мови, а лише є її семіологічним об'єктом. Саме так слід розуміти відому з «Курсу» тезу про довільність мовних знаків. Підтвердження цьому знаходимо у монографії «Про двоїсту сутність мовної діяльності» і нотатках:

*il n'y a pas un seul objet matériel, nous l'avons vu, auquel s'applique exactement et exclusivement un mot; cela ne supprime pas l'existence de ces objets matériels. De même, il n'y a pas un seul fait moral, qu'on puisse exactement et exclusivement enfermer dans un certain terme; mais cela n'atteint pas un seul instant l'existence de ces faits moraux. Ce qui peut être proposé comme une question digne d'examen, c'est jusqu'où le mot correspond à un fait moral déterminé, de même qu'on est obligé de rechercher jusqu'où l'idée d'ombre par exemple correspond à un fait matériel déterminé. Les deux séries d'investigations ne relèvent plus de la linguistique*⁵ [6, с. 37-38].

Як бачимо, Соссюр закладає можливість незалежного від системи мовних знаків існування системи понять (у даному випадку моральних), які можуть (але не мусять) виражатися тими чи іншими знаками, а також понять, які можуть, але не мусять співвідноситись з матеріальними явищами. Обидві ці когнітивні проблеми Соссюр виносить поза дужки власне мовознавчого дослідження. Зв'язок між поняттями й знаками має етнокультурні і психосоціальні (тобто довільні з точки зору законів природи) підстави:

*Domaine non linguistique de la pensée pure, ou sans signe vocal et hors du signe vocal, se composant de quantités absolues (...) Ce n'est pas au linguiste d'examiner depuis où peut réellement commencer cet affranchissement du signe vocal, si certaines catégories préexistent et si d'autres postexistent au signe vocal; si par conséquent certaines sont absolues et nécessaires pour l'esprit et d'autres relatives et contingentes; si certaines peuvent continuer d'exister en dehors du signe pendant que les autres ont un signe, etc.*⁶ [6, с. 43-44].

⁵ 'як ми побачили, немає жодного матеріального об'єкта, якого стосується точно і виключно це слово; і це не виключає існування цих матеріальних об'єктів. Точно так само немає жодного морального факту, який можна точно охопити певним і виключно одним терміном; але це ні на мить не ставить під сумнів існування цих моральних фактів. Що може бути запропоновано у якості питання, яке заслуговує на розгляд, так це те, наскільки слово відповідає певному моральному факту; ми змушені також шукати, якої мірою, наприклад, поняття тіні відповідає певному матеріальному факту. Ці два типи досліджень абсолютно нерелевантні у лінгвістичному плані'.

⁶ 'нелінгвістична сфера чистої думки, що складається з абсолютних величин без фонетичного знака або поза фонетичним знаком (...) Це не є справою лінгвіста вивчати, звідки насправді розпочинається свобода від фонетичного знака, чи деякі категорії існують до нього, а інші виникають після нього; чи деякі з них є

Тут теж однозначно вказується на те, що властиво самі поняття не входять в склад мови. Вони є лише об'єктами семіотизації. У цьому ж, 8 розділі монографії знаходимо пояснення Соссюра до такого розуміння границі між лінгвосеміотичним і нелінгвосеміотичним. Якщо сфера понять є прелінгвальною і пресеміотичною (*domaine non linguistique*), то сфера чистих акустичних вражень (*domaine linguistique du son pur ou de ce qui sert de signe considéré en lui-même et hors de toute relation avec la pensée = PHONÉTIQUE*) – є фактично постсеміотичною. Властиво лінгвальною є власне система знаків, що поєднують між собою поняття та звукові фігури (акустичні образи).

Функціонально-семіологічний характер мови імплікує ще один важливий висновок, що суперечить відомій тезі про мову як об'єкт «сам у собі і для себе», а саме те, що як мова загалом, так і кожний її елемент є інструментальним засобом (функцією) «для», а не аутотелічною річчю «в самій собі». Згадаємо фрагмент з рукописів Соссюра про повну залежність шахових фігур як функцій від гри в шахи як системи певного роду діяльності [див. 6, с. 67], чи звернемо увагу на наступні ствердження, у яких фраза «нічого не означає» може розумітися як «не має лінгвальної вартості»:

1° *La figure vocale en elle-même ne signifie rien.*

2° *La différence ou l'identité de la figure vocale en elle-même ne signifie RIEN.*

3° *L'idée en elle-même ne signifie rien.*

4° *La différence ou l'identité de l'idée en elle-même ne signifie RIEN*⁷ [6, с. 73].

Тож і дослідження мови і кожного її елемента повинно реалізуватись не «у собі і для себе», а саме у функціональних пов'язаннях, з одного боку, з мовленням (тобто мовленнєвими одиницями), а з другого, з іншими одиницями мови (у т.ч. з мовними одиницями інших носіїв цієї мови).
Читаємо далі у нотатках вченого:

абсолютні і необхідні для розуму, а інші відносні і випадкові; чи деякі з них можуть продовжувати існувати поза знаком, в той час як інші повинні мати знак і т.д.?

⁷ '1. Фонетична фігура сама по собі нічого не означає. 2. Різниця або ідентичність фонетичних фігур самих по собі не значить нічого. 3. Поняття саме по собі нічого не означає. 4. Різниця або ідентичність понять самих по собі не значить нічого'.

За мыслью о том, что для выявления сущности форм надо лишь «проанализировать эти формы» подобно тому, как анализируют химические вещества или производят препарирование, кроется бездна наивности и вызывающих удивление концепций [4, с. 123].

Саме постійно підкреслюваний Соссюром телеологічно-дієвий характер мови (тобто її призначення бути знаряддям семіологічної діяльності) схиляє нас до висновку, що його концепція була не стільки структурально-системною, скільки системно-функціональною, а методологія наукового дослідження мови – не іманентною, а операціональною (прагматичною).

Література

1. Ревзина О. Г. Лингвистика XXI века: на путях к целостности теории языка // Критика и семиотика. Новосибирск, 2004. – Вып. 7. С. 11-20.
2. Серебренников Б. А. Об основных докладах на IX Международном лингвистическом конгрессе // Вопросы языкознания. 1963. - № 1. С. 154-159.
3. Сеше А. Программа и методы теоретической лингвистики. Психология языка. М.: УРСС, 2003. 262 с.
4. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. Москва: Издательская группа Прогресс, 2000. – 280 с.
5. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ: Основи, 1998. – 324 с.
6. Saussure F. de. *Ecrits de linguistique générale*, établis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d'Antoinette Weil / F. de Saussure. – Paris: Gallimard, «Bibliothèque des idées», 2002. – 353 p.